

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА**

**МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ
до виконання практичних, лабораторних та самостійних робіт
з дисципліни**

**МОДЕЛЮВАННЯ ТА
ПРОГНОЗУВАННЯ СТАНУ
НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА**

*(для студентів 5 курсу денної форми навчання
спеціальності 263 – Цивільна безпека)*

Методичні вказівки до виконання практичних занять, курсової та самостійної роботи з дисципліни «Моделювання та прогнозування стану навколишнього середовища» (для студентів 5 курсу денної форми навчання спеціальності 263 – Цивільна безпека) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова ; уклад. : В. О. Бараннік. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. – 15 с.

Укладач канд. фіз.-мат. наук **В. О. Бараннік**

Рецензент канд. техн. наук, доц. **Є. Г. Пономаренко**

Рекомендовано кафедрою міських і регіональних екосистем, протокол № 6 від 25 грудня 2015 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
1 Методичні вказівки до виконання практичних робіт.....	5
2 Методичні вказівки до виконання лабораторних робіт.....	7
3 Методичні вказівки до виконання самостійних робіт.....	13

ВСТУП

Метою викладання навчальної дисципліни «Моделювання та прогнозування стану навколишнього середовища» є формування у студентів теоретичних знань і практичних навичок у галузі математичного моделювання фізичних й біотичних процесів під впливом природних і антропогенних чинників у довкіллі та прогнозування змін його стану на різних рівнях.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Моделювання і прогнозування стану навколишнього середовища» є навчання студентів:

- методам математичного моделювання фізичних процесів у довкіллі;
- методам моделювання біотичних процесів;
- врахуванню в математичних моделях природних та антропогенних чинників, що впливають на досліджувані процеси;
- прогнозуванню наслідків антропогенного впливу на біотичну та абіотичну складові довкілля.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні **знати:**

- основні терміни і поняття, що використовуються в межах означеного курсу, типи моделей, що використовуються в галузі охорони навколишнього середовища; етапи моделювання та їх послідовність
- принципи застосування диференціальних рівнянь при моделюванні екологічних процесів;
- основні положення математичної статистики та умови використання регресійних моделей; процедуру аналізу і моделювання часових рядов;
- методи прогнозування на основі регресійної моделі та моделі часового ряду;
- основні моделі гідро екологічних процесів і водних екосистем;
- моделі екологічних систем, динаміки чисельності популяцій, біоценозів, трофічного ланцюга;

вміти:

- визначати тип моделі, виконувати необхідні розрахунки параметрів моделі;
- обирати початкові і граничні умови при верифікації математичних моделей;
- за результатами моделювання визначати фактори антропогенного впливу (забруднень) на стан навколишнього природного середовища та окремих екосистем;
- розробляти і використовувати моделі популяційної екології;
- оцінювати адекватність і ефективність прогностичних схем;

мати компетентності:

- застосовувати понятійно-категорійний апарат та методи моделювання і прогнозування у професійній діяльності;
- проводити аналіз та обробку модельної інформації про стан навколишнього природного середовища, представляти її засобами сучасних НТП.

1 МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичні заняття – це важлива частина підготовки майбутнього фахівця, що дозволяє йому оволодіти навичками складання й використання в інженерних розрахунках різноманітних моделей процесів і простих систем. Мета практичних занять досягається спільним розглядом із студентами питань і прикладів математичного моделювання процесів, що відбуваються в природних і біоінженерних системах. З метою продуктивної організації проведення практичних занять методичними вказівками передбачається перелік завдань для виконання та питань для обговорення у відповідності до змістовних модулів і навчальних тем, що передбачені навчальною і робочою програмою.

1.1 Місце і види математичного моделювання в системному аналізі проблем забруднення довкілля

Запитання до теми:

- 1) визначення системи;
- 2) види систем;
- 3) класифікація систем;
- 4) визначення моделі;
- 5) види моделей;
- 6) класифікація математичних моделей процесів довкілля;
- 7) стадії створення математичної моделі процесу довкілля;
- 8) використання математичних моделей для вивчення систем довкілля;
- 9) технічні засоби математичного моделювання процесів довкілля.

1.2 Регресійні моделі параметрів стану систем довкілля

Запитання до теми:

- 1) класифікація імовірнісних моделей стану систем довкілля;
- 2) відмінності статистичних моделей процесів довкілля;
- 3) визначення статистик;
- 4) використання інженерних калькуляторів для розрахунку статистик.

Завдання до теми: оцінка параметрів лінійної регресії за вибірковими даними спостережень.

1.3 Детерміновані моделі процесів у біореакторах

Запитання до теми:

- 1) використання біореакторів у побуті і промисловості;
- 2) схема і режим роботи ідеального біореактора циклічної дії;
- 3) схема і режим роботи ідеального біореактора-змішувача;
- 4) схема і режим роботи ідеального біореактора-витискувача.

Завдання до теми:

- 1) розрахунок процесу очистки стічної води у біореакторі циклічної дії за наданими вихідними даними;
- 2) розрахунок процесу очистки стічної води у біореакторі-змішувачі за наданими вихідними даними;
- 3) розрахунок процесу очистки стічної води у біореакторі-витискувачі за наданими вихідними даними.

1.4 Детерміновані моделі процесів у водоймах

Запитання до теми:

- 1) види нереактивних процесів навколишнього середовища;
- 2) види реактивних процесів навколишнього середовища;
- 3) стан динамічної рівноваги.

Завдання до теми: розрахунок вмісту неконсервативної речовини у водоймі у стані динамічної рівноваги за наданими вихідними даними.

1.5 Список рекомендованих літературних джерел

1. Бараннік В. О. Моделювання і прогнозування стану довкілля : навч. посіб. / В. О. Бараннік. – Харків : ХНАМГ, 2007. – 85 с.
2. Вавилин В. А. Нелинейные модели биологической очистки и процессов самоочищения в реках : моногр. / В. А. Вавилин. – Москва : Наука, 1983. – 158 с.
3. Ковальчук П. І. Моделювання і прогнозування стану навколишнього середовища: навч. посіб. / П. І. Ковальчук. – Київ : Либідь, 2003. – 208 с.
4. Прокопенко А. И. Экономико-экологическое моделирование : учеб. пособ. / А. И. Прокопенко, А. Г. Вайнер, В. Л. Галкин ; Харьк. гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1997. – 360 с.
5. Примаков А. В. Системный анализ контроля и управления качеством воды и воздуха : моногр. / А. В. Примаков, В. В. Кафаров, К. И. Качиашвили. – Киев : Наук. думка, 1991. – 360 с.
6. Крамер Г. Математические методы статистики : пер. с англ. / Г. Крамер. – Москва : Мир, 1975. – 656 с.
7. Бендат Дж. Прикладной анализ случайных данных : пер. с англ. / Дж. Бендат, А. Пирсол. – М. : Наука, 1989. – 540 с.

2 МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ

Лабораторні роботи – це важлива частина підготовки майбутнього фахівця, що дозволяє йому оволодіти навичками складання й використання в інженерних розрахунках різноманітних моделей процесів і простих систем. Мета лабораторних робіт досягається спільним використанням із студентами імітаційних моделей для дослідження процесів, що відбуваються в природних і біоінженерних системах. З метою продуктивної організації проведення лабораторних занять методичними вказівками передбачається перелік завдань для виконання та питань для обговорення у відповідності до змістовних модулів і навчальних тем, що передбачені навчальною і робочою програмою.

2.1 Понятійний апарат та загальні принципи моделювання і прогнозування стану довкілля

Запитання до теми:

- 1) навести приклади і надати опис відкритих систем довкілля з поясненнями;
- 2) навести приклади і надати опис проточних систем довкілля з поясненнями;
- 3) навести приклади і надати опис непроточних систем довкілля з поясненнями;
- 4) навести приклади і надати опис обміну речовинами в системах;
- 5) навести приклади і надати опис обміну енергією в системах;
- 6) навести приклади і надати опис силової взаємодії в системах;
- 7) надати характеристику термінам «змінна», «вихід», «вхід», «коефіцієнт», «константа» у складі параметрів стану системи.

2.2 Понятійний апарат і засади моделювання і прогнозування стану довкілля

Запитання до теми:

- 1) навести приклади і надати фізичних моделей систем навколишнього середовища з поясненнями;
- 2) навести приклади і надати опис аналогових моделей систем навколишнього середовища з поясненнями;
- 3) навести приклади і надати опис ідеальних моделей систем навколишнього середовища;
- 4) навести приклади і надати опис знакових моделей систем навколишнього середовища.

Завдання до теми:

- 1) надати опис функцій клавіш інженерного калькулятора;
- 2) надати опис функцій клавіш наукового калькулятора.

2.3 Місце і види математичного моделювання в системному аналізі проблем забруднення довкілля

Запитання до теми:

- 1) навести приклади і надати опис призначення детермінованих моделей систем довкілля;
- 2) навести приклади і надати опис призначення імовірнісних моделей систем довкілля;
- 3) навести приклади і надати опис призначення динамічних моделей довкілля;
- 4) навести приклади і надати опис статичних моделей довкілля;
- 5) навести приклади і надати опис призначення непереривних моделей систем довкілля;
- 6) навести приклади і надати опис призначення дискретних моделей систем довкілля;
- 7) навести приклади і надати опис призначення моделей систем довкілля з розподіленими параметрами;
- 8) навести приклади і надати опис призначення моделей систем довкілля із зосередженими параметрами.

Завдання до теми:

- 1) створити послідовність випадкових чисел вказаного викладачем розміру з використанням можливостей інженерного калькулятора;
- 2) перевірити «випадковість» створеної послідовності чисел з використанням відповідних діаграм розсіювання даних.

2.4 Системний підхід до побудови математичних моделей

Запитання до теми:

- 1) надати опис способів відбору одиниць спостережень з генеральної сукупності, що складають велику систему;
- 2) надати опис простого випадкового відбору одиниць спостережень з генеральної сукупності, що складають велику систему;
- 3) надати опис систематичного випадкового відбору одиниць спостережень з генеральної сукупності, що складають велику систему.

Завдання до теми:

- 1) створити послідовність випадкових чисел вказаного викладачем розміру з використанням можливостей Excel®;
- 2) перевірити «випадковість» створеної послідовності чисел з використанням відповідних діаграм розсіювання даних, створених за допомогою Excel®.

2.5 Статистичні методи моделювання і прогнозування стану довкілля (регресійні моделі, моделі часової та просторової динаміки)

Запитання до теми:

- 1) надати опис визначення і використання статистик «вибіркове середнє», «стандартне відхилення», «коефіцієнт кореляції»;
- 2) надати опис складових статистичного аналізу даних спостережень з метою створення статистичної моделі процесу довкілля.

Завдання до теми:

- 1) за наведеними викладачем даними простої випадкової вибірки розрахувати вибіркове середнє, стандартне відхилення та границі довірчого (95%) інтервалу, що вміщує параметр розподілу «очікуване середнє»;
- 2) створити діаграму розподілу даних простої випадкової вибірки разом з наведеними розрахованими границями довірчого інтервалу.

2.6 Регресійні моделі параметрів стану систем довкілля

Запитання до теми:

- 1) надати опис використання методу найменших квадратів і визначення параметрів рівняння регресії $y(x) = \theta_0 + \theta_1 x$;
- 2) надати опис визначення параметрів рівняння лінійної регресії $y(x) = \theta_0 + \theta_1 x$.

Завдання до теми:

- 1) за наведеними викладачем даними простої випадкової вибірки розрахувати коефіцієнт кореляції, визначити наявність лінійної регресії і розрахувати величини параметрів регресії θ_0 і θ_1 ;
- 2) створити діаграму розподілу даних простої випадкової вибірки разом з графіком лінійної регресії.

2.7 Моделі Монте-Карло

Запитання до теми: надати опис створення і використання емпіричної функції розподілу даних спостережень, що складають просту випадкову вибірку.

Завдання до теми: за наданою викладачем простою випадковою вибіркою даних спостережень створити графік емпіричної функції розподілу і розрахувати імовірність визначених викладачем випадкових подій.

2.8 Марковські моделі процесів у довкіллі

Запитання до теми: надати опис матричної моделі Уільямсона щодо динаміки популяції комах з трьохрічним життєвим циклом.

Завдання до теми: за наданими викладачем даними щодо початкового розподілу комах за віком розрахувати динаміку подальшого їх розподілу на протязі заданої кількості років.

2.9 Моделювання і прогнозування наслідків антропогенного впливу на довкілля

Запитання до теми:

1) надати опис і навести приклади нереактивних процесів довкілля (адвекція, дифузія, адсорбція - десорбція, абсорбція – звітрювання);

2) надати опис і навести приклади нереактивних процесів довкілля (осідання – зависання, біологічне поглинання – біологічне вивільнення).

Завдання до теми: за наданими викладачем даними розрахувати щільності потоків речовини і питомі швидкості нереактивних процесів довкілля.

2.10 Аналітичне моделювання фізичних і біотичних процесів у довкіллі

Запитання до теми:

1) надати опис і навести приклади реактивних процесів довкілля (хімічні перетворення, гідроліз, фотоліз);

2) надати опис і навести приклади реактивних процесів довкілля (ферментативні реакції, біотрансформація).

Завдання до теми: за наданими викладачем даними розрахувати питомі швидкості реактивних процесів довкілля.

2.11 Принципи складання детермінованих моделей процесів у довкіллі

Запитання до теми:

1) надати опис складових рівняння матеріального балансу речовини для елемента системи;

2) надати опис закону діючих мас;

3) надати опис принципу стехіометричних обмежень.

Завдання до теми: за наданими викладачем вихідними даними розрахувати складові рівняння матеріального балансу і питому швидкість зміни вмісту речовини в елементі системи.

2.12 Детерміновані моделі процесів у біореакторах

Запитання до теми:

1) надати опис і навести приклади біореакторів циклічної дії;

2) надати опис і навести приклади біореакторів – змішувачів;

3) надати опис і навести приклади біореакторів – визискувачів.

Завдання до теми: за наданими викладачем вихідними даними розрахувати величини вмісту субстрату і біомаси мікроорганізмів в біореакторі циклічної дії у визначені моменти часу і побудувати графіки залежності вмісту від часу.

2.13 Детерміновані моделі процесів у водоймах

Запитання до теми: надати опис складових рівняння балансу маси неконсервативної речовини у водоймищі у стані динамічної рівноваги.

Завдання до теми: за наданими викладачем вихідними даними розрахувати залежність сталого вмісту неконсервативної речовини у водоймі від величини випаровування і побудувати відповідний графік.

2.14 Математичні моделі популяційної екології. Моделювання і прогнозування глобальних біосферних процесів

Запитання до теми: надати опис складових динамічної моделі величини біомаси популяції організмів загального виду.

Завдання до теми: за наданими викладачем вихідними даними та користуючись засобами Excel® виконати перетворення матриць, які передбачені у бібліотеці Excel®.

2.15 Дискретні моделі динаміки чисельності окремих популяцій

Запитання до теми: Надати опис складових дискретної моделі Мея динаміки популяції організмів з коротким періодом часу розмноження у річному життєвому циклі

Завдання до теми: за наданими викладачем вихідними даними розрахувати зміни чисельності модельної популяції організмів на протязі заданого інтервалу часу та побудувати відповідний графік.

2.16 Непереривні моделі динаміки біоценозів з урахуванням міжвидових відносин

Запитання до теми: надати опис складових моделі динаміки простої екологічної системи, що описується рівняннями Вольтера.

Завдання до теми: за наданими викладачем вихідними даними та користуючись засобами Excel® виконати числові розрахунки змін у часі біомаси популяції організмів за динамічним рівнянням, що апроксимоване скінченими різницями.

2.17 Моделювання трофічного ланцюга на прикладі моделей «хижак-жертва»

Завдання до теми: за наданими викладачем вихідними даними розрахувати зміни у часі величини біомаси «хижака» і біомаси «жертви» за різними величинами співвідношень коефіцієнта розмноження «жертви» до коефіцієнта відмирання «хижака», побудувати відповідні графіки і надати коментарі за результатами їх споглядання.

2.18 Список рекомендованих літературних джерел

1. Бараннік В. О. Моделювання і прогнозування стану довкілля : навч. посіб. / В. О. Бараннік. – Харків : ХНАМГ, 2007. – 85 с.
2. Экология города : учеб. / [Под общ. ред. д-ра техн. наук, проф. Ф. В. Стольберга]. – Киев: Либра, 2000. – 464 с.
3. Вавилин В. А. Нелинейные модели биологической очистки и процессов самоочищения в реках : моногр. / В. А. Вавилин. – Москва : Наука, 1983. – 158 с.
4. Ковальчук П. І. Моделювання і прогнозування стану навколишнього середовища: навч. посіб. / П. І. Ковальчук. – Київ : Либідь, 2003. – 208 с.
5. Прокопенко А. И. Экономико-экологическое моделирование : учеб. пособ. / А. И. Прокопенко, А. Г. Вайнер, В. Л. Галкин ; Харьк. гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1997. – 360 с.
6. Примак А. В. Системный анализ контроля и управления качеством воды и воздуха : моногр. / А. В. Примак, В. В. Кафаров, К. И. Качиашвили. – Киев : Наук. думка, 1991. – 360 с.
7. Крамер Г. Математические методы статистики : пер. с англ. / Г. Крамер. – Москва : Мир, 1975. – 656 с.
8. Бендат Дж. Прикладной анализ случайных данных : пер. с англ. / Дж. Бендат, А. Пирсол. – Москва : Наука, 1989. – 540 с.

3 МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Самостійна робота студента – це важлива частина підготовки майбутнього фахівця, що дозволяє йому навчитися роботі з різноманітними науковими й літературними джерелами, а також вмінню обробляти й аналізувати отриману інформацію. З метою продуктивної організації самостійної роботи студентів методичними вказівками передбачається перелік питань для самостійного вивчення і для обговорення у відповідності до змістовних модулів і навчальних тем, що передбачені навчальною і робочою програмою.

3.1 Понятійний апарат і засади моделювання і прогнозування стану довкілля

Завдання до теми: вивчення сучасних напрямків і ознайомлення з засобами використання математичних моделей для діагнозів і прогнозів екологічних процесів довкілля.

3.2 Місце і види математичного моделювання в системному аналізі проблем забруднення довкілля

Завдання до теми: вивчення сучасних моделей і ознайомлення з засобами візуалізації даних спостережень екологічних процесів довкілля.

3.3 Системний підхід до побудови математичних моделей

Завдання до теми: ознайомлення з прикладами використання математичних моделей у дослідженнях складних систем довкілля.

3.4 Регресійні моделі стану систем довкілля

Завдання до теми:

- 1) ознайомлення з прикладами використання регресійних моделей;
- 2) оцінювання величини індикаторів стану великих систем довкілля.

3.5 Моделі Монте-Карло

Завдання до теми: знайомлення з прикладами використання моделей Монте-Карло для вивчення статистичних характеристик процесів довкілля.

3.6 Марковські моделі процесів у довкіллі

Завдання до теми: ознайомлення з прикладами використання Марковських моделей динаміки систем довкілля.

3.7 Аналітичне моделювання фізичних і біотичних процесів у довкіллі

Завдання до теми: ознайомлення з прикладами використання моделей фізичних і біотичних процесів у довкіллі.

3.8 Принципи складання детермінованих моделей процесів у довкіллі

Завдання до теми: ознайомлення з прикладами використання принципу матеріального балансу, закону діючих мас і принципу стехіометричних обмежень в детермінованих моделях систем навколишнього середовища.

3.9 Детерміновані моделі процесів у біореакторах

Завдання до теми: ознайомлення з прикладами практичного використання детермінованих моделей для вивчення процесів у біореакторах.

3.10 Детерміновані моделі процесів у водоймах

Завдання до теми: ознайомлення з прикладами використання детермінованих моделей для імітації процесів формування якості води у водоймах.

3.11 Дискретні моделі динаміки чисельності окремих популяцій

Завдання до теми: ознайомлення з прикладами використання моделей динаміки чисельності окремих популяцій організмів у навколишньому середовищі.

3.12 Непереривні моделі динаміки біоценозів

з урахуванням міжвидових відносин

Завдання до теми: ознайомлення з прикладами моделей динаміки біоценозів з урахуванням міжвидових відносин.

3.13 Моделювання трофічного ланцюга

на прикладі моделей «хижак-жертва»

Завдання до теми: ознайомлення з прикладами моделювання трофічних ланцюгів з використанням динамічних моделей.

3.13 Список рекомендованих інформаційних джерел

1. Моделювання і прогнозування стану довкілля: підруч. / [Лаврик В. І. та ін.] ; за ред. докт. техн. наук В. І. Лаврика. – Київ : ВЦ «Академія», 2010. – 400 с.
2. Пэнтл Р. Методы системного анализа окружающей среды : пер. с англ. / Р. Пэнтл. – Москва : Мир, 1979. – 214 с.
3. Прокопенко А. И. Экономико-экологическое моделирование : учеб. пособ. / А. И. Прокопенко, А. Г. Вайнер, В. Л. Галкин ; Харьк. гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1997. – 360 с.
4. Вавилин В. А. Нелинейные модели биологической очистки и процессов самоочищения в реках : моногр. / В. А. Вавилин. – Москва : Наука, 1983. – 158 с.
5. Лаврик В. І. Методи математичного моделювання в екології : моногр. / В. І. Лаврик. – Київ : Фітосоціоцентр, 1998. – 131с.

Навчальне видання

Методичні вказівки
до виконання практичних, лабораторних та самостійних робіт
з дисципліни

**«МОДЕЛЮВАННЯ І ПРОГНОЗУВАННЯ СТАНУ
НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА»**

*(для студентів 5 курсу денної форми навчання
спеціальності 263 – Цивільна безпека)*

Укладач **БАРАНІК** Валерій Олександрович

Відповідальний за випуск *Ф. В. Стольберг*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *К. А. Алексанян*

План 2015, поз. 65 М

Підп. до друку 10.02.2016
Друк на різнографі
Зам. №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 0,54
Тираж 50 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002
Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017 р.